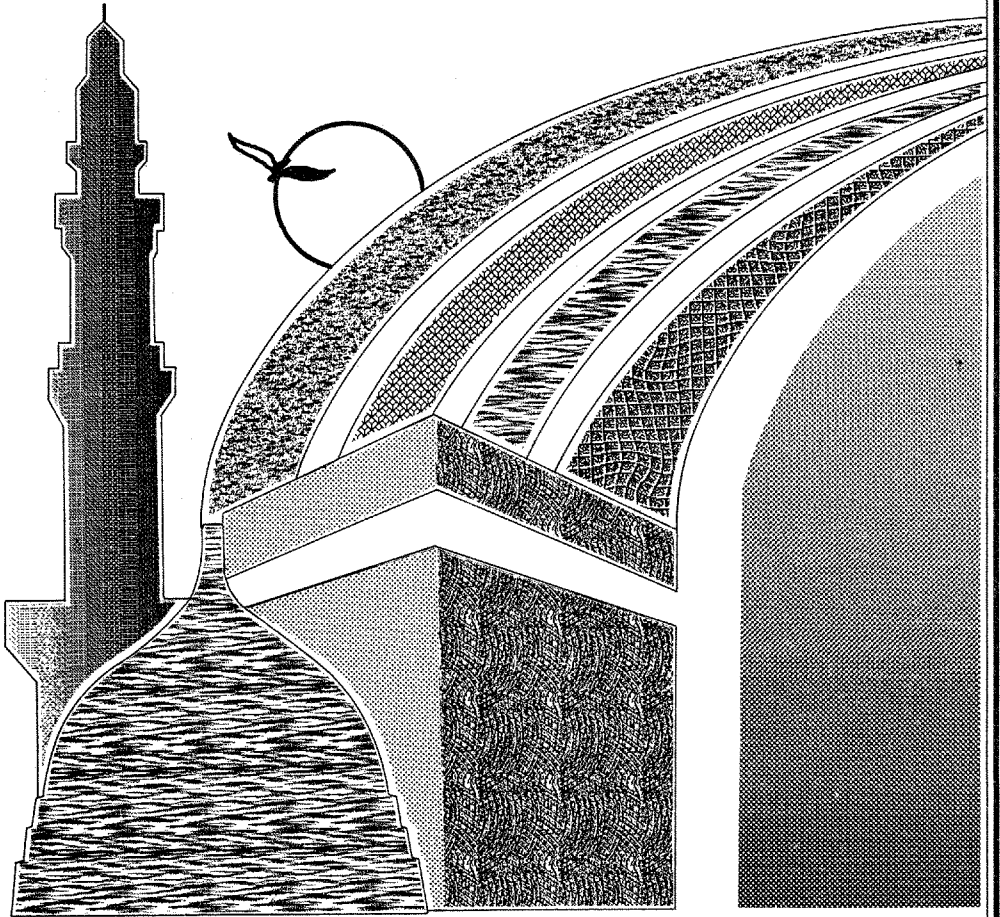

تاریخ و حوالہ

تواریخ مکه

رسول جعفریان

التاریخ والمؤرخون بمكة

من القرن الثالث الهجري
إلى القرن الثالث عشر
"جمع وعرض وتحرير"

تصنيف
محمد الحبيب الهيلة

أستاذ الدراسات العليا
التاريخية والمحاضرات بجامعة أم القرى
بمكة المكرمة

بر اساس كتاب: التاريخ و المؤرخون بمكة من القرن الثالث الهجري الى القرن الثالث عشر، تصنيف محمد الحبيب الهيلة، مؤسسة الفرقان للتراث الاسلامي، فرع موسوعة مکه، ۱۹۹۴.

کتاب یاد شده، یکی از آثار ارجمندی است که در چند سال گذشته انتشار یافته است. در این اثر، نام و شرح حال شمار فراوانی از مورخانی که در مکه زندگی کرده‌اند، یاد شده و پس از آن، فهرست آثار آنها آمده است. این فهرست با دقت تهیه شده و مؤلف، فهرس مختلف نسخ خطی را جستجو کرده و اگر نسخه‌ای از آثار آنها یافته معرفی کرده است. در اینجا، آثاری که در این کتاب به نوعی به تاریخ مکه ارتباط دارد، معرفی شده است. اگر اطلاع تازه‌ای در باره آنها - به ویژه از نظر چاپ شدن آن اثر - بوده افزوده شده است.

چاپ رسیده است.

محمد بن اسحاق فاکهی (زنده در ۲۷۲)، پس از ازرقی مهمترین اثر را در تاریخ مکه پدید آورد که از نظر جزئیات

ابوالولید محمد بن عبدالله ازرقی (م ۲۴۴) مؤلف کهن‌ترین اثر تاریخی درباره مکه با نام «اخبار مکه و ماجاء فیها من الاثار» است که با استفاده از کتاب جدش، این کتاب ارجمند را تدوین کرده و مکرر به

محمد بن حسین بن عبد الله الاجری
 (م ۵۲۵) کتابی با عنوان «اخبار مکه» داشته
 که ابن فرحون در کتاب «الدیاج المذهب»
 از آن یاد کرده و فاسی در «العقد الثمین»
 آن را تلخیص کتاب ازرقی دانسته است.

احمد بن علی بن ابی بکر بن عیسی
 عبدری (م ۶۷۸) که در اصل اندلسی است،
 کتابی با عنوان «تعالیق فی تاریخ مکه»
 داشته که فاسی در «العقد الثمین» از آن یاد
 کرده است. مقداری از نصوص آن در کتاب
 یاد شده و نیز «شفاء الغرام» هست که
 صفحات آن را استاد الهیله در کتاب
 «التاریخ و المؤرخون بمکه» صص ۴۸ - ۴۹
 آورده است.

عبدالصمد بن عبدالوهاب دمشقی
 (م ۶۸۶) کتابی با عنوان «جزء فی جبل
 حراء» داشته که تنها زرکلی در «الاعلام» از
 آن یاد کرده است.

احمد بن عبدالله بن محمد بن ابی بکر
 محب الدین طبری شافعی (م ۶۹۴) کتابی با
 عنوان «استقصاء البیان فی مسألة
 الشاذروان» داشته که نسخه‌ای از آن بر
 جای مانده است. نیز کتابهایی با عنوان

حاوی نکاتی ریزتر است. این کتاب با
 تحقیق عبدالملک بن عبدالله بن دهیش،
 در سال ۱۴۰۷ با عنوان «اخبار مکه
 فی قدیم الدهر و حدیثه» چاپ
 شده است.

مفضل بن محمد جندی (م ۳۰۸)
 کتابی با عنوان «فضائل مکه» نگاشت که
 در قیاس کتاب ازرقی و فاکهی است و تنها
 قطعه کوچکی از آن در دار الکتب الظاهریه
 (ش ۱۱۲۱) باقی مانده و در آثاری مانند
 «العقد الثمین» از آن استفاده شده است.

ابوسعید احمد بن محمد مکی
 (م ۳۴۰) اثری با عنوان «اخبار مکه»
 نگاشته که از آن در کتاب «المعجم» خویش
 که در ذکر مشایخش می‌باشد یاد کرده، اما
 اثری از آن بر جای نمانده است.

ابو الحسن محمد بن نافع بن احمد
 (زنده در ۳۵۰) یادداشتهایی به عنوان
 حاشیه بر «اخبار مکه» ازرقی در بخش
 مربوط به دارالندوه و باب ابراهیم داشته
 است. وی کتابی با عنوان «فضائل الکعبه»
 نوشته که یاقوت حموی مطلبی از آن ذیل
 مدخل «بلده» نقل کرده است.

«الشمین» استفاده کرده است. وی کتاب مهمی با عنوان «الروضة الفردوسیه» درباره مدفونان بقیع و مدینه داشته که نسخه منحصراً آن در کتابخانه برلین (ش ۵۰۱. Ms.or. 2082) در ۲۵۹ برگ موجود است.

محمد بن محفوظ محمد مکی (م ۷۷۰) کتابی در «تاریخ مکه» داشته که فاسی نسخه‌ای از آن به خط مؤلف در اختیار داشته و از آن استفاده کرده که موارد آن را الهیله در «التاریخ و المؤرخون بمکه» صص ۷۳ - ۷۴ جمع آوری کرده است.

سعدالله بن عمر بن اسفرائینی مکی (م ۷۸۶) کتابی با عنوان «زبدة الاعمال و خلاصة الافعال» نگاشته که نسخه‌های متعددی از آن بر جای مانده است. وی در بخش نخست کتاب که شامل ۵۴ باب است، به تفصیل تمام از تاریخ کعبه و حج سخن گفته و بخش دوم کتاب را به اخبار مدینه اختصاص داده است.

جمال‌الدین محمد بن عبد الله بن ظهیر (م ۸۱۷) کتابی با عنوان «جزء فیه ذکر زمزم» نگاشته که با عنوان «الجواهر المکنونة فی فضائل المضمنونة» هم

«الاعلام بمرویات المشیخة الاعلام من سکنة المسجد الحرام» و «التعریف بمشیخة الحرم الشریف» داشته که فاسی در «العقد الثمین» از آنها یاد و استفاده کرده است. اثری هم با عنوان «خیر القرى فی زیارة ام القرى» داشته که حاجی خلیفه نامش را یاد کرده و نسخه‌ای از آن شناخته نشده است. مهمترین اثر وی در این باب، «القرى، لقاصد ام القرى» است که چاپ‌های مکرری از آن صورت گرفته است. رساله‌ای هم با عنوان «قصیده ذکر فیها المنازل بین مکه و مدینه» در یکصد و شصت بیت داشته که فاسی در «العقد الثمین» از آن یاد کرده است.

محمد بن احمد (م ۶۹۵) فرزند نویسنده بالا هم کتابی با عنوان «التشویق الی البیت العقیق» دارد که نسخه‌ای از آن در کتابخانه دارالکتب المصریه (ش ۱۲۱۸) بر جای مانده است. این کتاب درباره اهمیت حج و هم تاریخ کعبه می‌باشد.

جلال‌الدین محمد بن احمد بن امین الاقشهری (م ۷۳۹ - آق شهر در قونیه -) کتابی با عنوان «تألیف فی رجال مکه» داشته که بخشی از آن را فاسی در «العقد

داشته که فاسی از دومی، نصوصی نقل کرده است.

شمس‌الدین محمد بن اسحاق خوارزمی (م ۸۲۷) کتابی با عنوان «اشارة الى الترويج و التشويق الى المساجد الثلاثة و الى البيت العتيق» در چهار بخش تألیف کرده که قسم نخست آن در ۵۵ فصل درباره مکه می‌باشد. از این کتاب، نسخه‌ای در حرم مکی (رقم ۱/۴) در ۱۹۹ برگ بر جای مانده است. کتاب مزبور در سال ۱۴۱۸ توسط مکتبه نزار مصطفی الباز در مکه چاپ شده است.

تقی‌الدین فاسی (محمد بن احمد بن علی) (م ۸۳۲) از برجسته‌ترین مورخان است که آثاری بس مهم و ارجمند در تاریخ مکه تألیف کرده است. وی از اعقاب امام حسن علیه السلام است و در کارهای علمی خود از بیشتر کتابهای موجود تا آن زمان، بهره برده است. وی شرح حال خود را در کتاب «العقد الثمین» (ج ۱، صص ۳۳۱-۳۶۳) به تفصیل آورده است. کتابهای وی در تاریخ مکه عبارتند از: «تجريد ولاية مکه» که مواردی از آن را ابن فهد مکی در «غایة المرام» نقل کرده است.

شناسانده شده است. گویا نسخه‌ای از این کتاب بر جای نمانده، هر چند در برخی مآخذ بعدی، از آن استفاده شده است.

مجدالدین محمد بن یعقوب شیرازی فیروزآبادی (م ۸۱۷) از دانشوران و متخصصان لغت، کتابی با عنوان «إشارة الحجون لزيارة الحجون» نگاشته است. این رساله در سال ۱۳۳۲ قمری در مکه چاپ شده و نسخه‌هایی از آن نیز بر جای مانده است. گفته شده که وی صحابیانی را که مقیم مکه بوده‌اند، در آن رساله یاد کرده و چه بسا برخی از آنها در حجون دفن نشده باشند. از وی رساله‌ای با عنوان «رسالة فی اسماء مکه» یاد شده که فاسی در «العقد الثمین» آن را آورده و خود دوازده نام بر آن افزوده است. وی نویسنده کتاب مهم «المغانم المطابة فی معالم طابه» در تاریخ مدینه است که حمّد جاسر آن را چاپ کرده است. کتابی هم با عنوان «مهيج الغرام الى البلد الحرام» یا «تهيج الغرام الى البلد الحرام» نگاشته که تنها نام آن در منابع بعدی آمده و نسخه‌ای از آن شناسانده نشده است. کتابی هم با عنوان «النفحة العبرية فی مولد خير البریه» و کتابی با عنوان «الوصل و المنی فی فضل منی»

هم هیچ تحقیق جدیدی از نظر نسخه‌ای ندارد. طبعاً لازم است تا این اثر مهم که نسخه‌های آن را «هیله» در «التاریخ و المؤرخون بمکه» آورده تحقیق مجدد شود. کتاب مهم دیگر او «العقد الثمین فی تاریخ البلد الامین» است که وی با تفصیل تمام به شرح حال رجال مکه از آغاز تا زمان خود پرداخته و در هشت مجلد به چاپ رسیده است. وی در مقدمه کتابهای «شفاء الغرام» و «العقد الثمین» به تفصیل از چگونگی پدید آوردن این آثار سخن گفته است. کتاب دیگر وی درباره‌ی والیان مکه «المقنع من أخبار الملوك و الخلفاء و ولاة مكة الشرفاء» است که در سال ۱۸۲۲ میلادی در روسیه چاپ شده است. فاسی دو تلخیص از این کتاب نوشته که نسخه‌ای از آنها بر جای نمانده است. کتابی هم با عنوان «ولاة مكة فی الجاهلیة و الاسلام»، سخاوی به وی نسبت داده که محتمل است همان «المقنع» باشد.

جمال الدین محمد بن علی بن محمد ابن ابی بکر قرشی (م ۸۳۷) کتابی با عنوان «الشرف الاعلی فی ذکر قبور باب المعلى» دارد که در باره‌ی مدفونان در قبرستان معلى یا حجون است. نکته جالب این اثر آن است

«تحصیل المرام من تاریخ البلد الحرام» که مختصر «تحفة الکرام» اوست و در چهل فصل تنظیم شده و نسخه‌هایی از آن برجای مانده است. وی تحصیل المرام را نیز در کتابی با عنوان «هادی ذوی الافهام الی تاریخ البلد الحرام» تلخیص کرده که نسخه‌ای از آن شناسانده نشده است. دیگر «تحفة الکرام بأخبار البلد الحرام» است که در اصل، مختصر کتاب «شفاء الغرام» اوست و نسخه‌هایی از این کتاب باقی است. وی تحریر دیگری هم از این کتاب دارد که از آن نیز نسخه‌هایی بر جای مانده است. مختصر دیگری از شفاء الغرام توسط خود او با عنوان «ترویج الصدور باختصار الزهور» به انجام رسیده که در اصل کتاب «الزهور المقتطفة من تاریخ مكة المشرفة» خلاصه «شفاء الغرام» است و «ترویج الصدور» تلخیص «الزهور». کتاب «الزهور المقتطفة» باتصحیح مصطفی محمد حسین ذهبی توسط مکتبه نزار المصطفی الباز (مکه، ۱۴۱۸) چاپ شده است. مهمترین کتاب او «شفاء الغرام بأخبار البلد الحرام» است که در چهل باب تدوین شده و به طور جامع تاریخ مکه را از هر حیث ارائه کرده است. چاپ مصر این کتاب بر اساس یک نسخه بوده و چاپ عبدالسلام تدمری

نسل اندر نسل راوی حدیث بوده‌اند و مهمترین سهم را در نگارش تاریخ مکه و عالمان آن دارند. شمار زیادی از عالمان این خاندان را الهیله در «التاریخ المؤرخون بمکه» صص ۹۹ - ۱۰۷ آورده است. در ادامه از کسانی از آنها که آثاری در تاریخ مکه دارند به ترتیب سال در گذشت یاد خواهد شد. وی از عالمان برجسته قرن نهم هجری است و یکی از مهمترین کتابخانه‌های شخصی آن دوره را داشته است. یکی از آثار وی درباره مکه کتاب «الایانة بما ورد فی جبل النور» است که نام آن را سخاوی در «الضوء اللامع» یاد کرده است. «بهجة الرماثة بما ورد فی فضل المساجد الثلاثة» وی نیز تنها از سوی سخاوی معرفی شده است.

تقی‌الدین نجم بن فهد یا محمد بن محمد بن فهد هاشمی (۸۱۲ - ۸۸۵) از برجسته‌ترین نویسندگانی است که آثاری در تاریخ مکه تألیف کرده است. آثار وی در این زمینه عبارت است از: «اتحاف الوری بأخبار ام القرى» که کهن‌ترین کتاب سالشمار در تاریخ مکه دانسته شده است. وی رخدادهای مکه را از سال نخست هجری آغاز کرده و تا سال ۸۸۵ که سال وفات

که در آن، متن تعداد ۲۴ سنگ قبر از بزرگان و علما و ملوک مدفون در بقیع که در میان آنها سه زن نیز هست، دیده می‌شود. از این کتاب، دست کم سه نسخه خطی بر جای مانده است.

بهاء‌الدین محمد بن احمد بن محمد صاغانی مکی حنفی (م ۸۵۴) از خاندان بنی الضیاء مکی است. نام کتاب وی در تاریخ مکه چنین است: «تاریخ مکه و المسجد الحرام و المدينة المنورة و القبر الشریف». این کتاب در اصل عنوانش «البحر العمیق» و در مناسک است. دو بخش اخیر آن یعنی بخش ۱۹ و ۲۰ در تاریخ حرمین است. وی آگاهیهای دقیقی از وضعیت حرم در زمان خودش به دست داده است. کتاب دیگر او «تنزیه المسجد الحرام عن بدع جهلة العوام» است که تنها نام آن بر جای مانده است. از مختصر آن نسخه‌ای در کتابخانه مکه المکرمة (ش ۷۴ (۲) فقه حنفی) بر جای مانده است.

تقی‌الدین محمد بن فهد هاشمی مکی (م ۸۷۱) از دیگر مورخان مکه است. خاندان فهد یکی از خاندانهای برجسته شافعی مکه در قرن نهم و دهم است که

اوست ادامه داده است. این کتاب در چهار مجلد توسط دانشگاه ام‌القری به چاپ رسیده است. کتاب دیگر او «بغیة المرام بأخبار ولاة البلد الحرام» است که وی به ترتیب تاریخی از نخستین والی مکه توسط پیامبر ﷺ یعنی عتاب بن اُسَید آغاز کرده اما به دلیل فوتش نتوانسته آن را تمام کند نسخه‌ای از این کتاب بر جای مانده است. کتاب دیگر او با عنوان «الدر الکمین بذیل العقد الثمین فی تاریخ البلد الامین» است که ذیل کتاب فاسی است.

فخرالدین ابوبکر بن علی بن ظهیره قرشی (م ۸۸۹) کتابی با عنوان «شفاء الغلیل و دواء العلیل فی حج بیت الرب العظیم الجلیل» نگاشته که بخشی از آن در تاریخ کعبه و حرم می‌باشد.

محمد بن محمد بن احمد بن الضیاء مالکی (م ۸۸۵) کتاب «تاریخ مکه المشرفة و المسجد الحرام و المدينة الشریفة و القبر الشریف» را نوشته که با تحقیق عادل عبد الحمید العدوی به سال ۱۴۱۶ در مکه چاپ شده است. در سال ۱۴۱۸ تحقیق دیگری از آن توسط دار الکتب العلمیة بیروت نشر شده است. این ناشر، متخصص دزدیدن

کارهای تحقیقی ناشران سایر کشورهاست. محمد بن عمر بن ابی‌بکر ابن الرضی مکی (۸۵۹ - ۹۱۷). کتاب وی در باره تاریخ مکه «اخبار الوری باخبار ام القری» است که وقایع و درگذشتگان میان سالهای ۸۷۲ - ۹۱۷ را در آن نوشته است.

عز بن نجم بن فهد یا عبد العزیز بن عمر بن محمد بن فهد (۸۵۰ - ۹۲۲). وی نیز از عالمان خاندان فهد است. کتاب «بلوغ القری» ذیل کتاب «اتحاف الوری باخبار ام‌القری» است. مطالب این کتاب، مشتمل بر رخدادهای سال ۸۸۵ (سال وفات نجم ابن فهد) تا سال ۹۲۲ یعنی چند روز قبل از وفات مؤلف است. مطالب کتاب در باره این دوره منحصر و در تاریخ اشراف حاکم بر این شهر و تاریخ فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی آن، بسیار با ارزش است. کتاب دیگر «غایة المرام بأخبار سلطنة البلد الحرام» است که ابن فهد با پدرش نجم در تألیف آن شریک است. اشاره کردیم که نجم کتابی درباره حاکمان مکه نوشت که با مرگش ناقص ماند؛ این همان است که فرزندش آن را تکمیل کرده است. این کتاب با تحقیق شلتوت در سه مجلد توسط

این کتاب بخشی از کتابی از وی بوده که آن را در سال ۹۴۰ تألیف کرده است.

جارالله محمد بن عبدالعزیز عمر بن محمد مکی ابن فهد (۸۹۱ - ۹۵۴)؛ وی فرزند عز بن نجم است که پدر و جدش مورخ تاریخ مکه بوده‌اند. یکی از آثار وی «الاتعاظ بما ورد فی سوق عکاظ» است. کتاب دیگر او «بهجة الزمان بعمارة الحرمین لمولک آل عثمان» است که نسخه‌ای از آن شناسانده نشده است. رساله دیگر او «تاریخ جدة و احوالها و قریبها من مکه» در چهار برگ است. کتاب دیگر او «تحفة الکرام بمرویات حجاب بیت الله الحرام» است که نسخه‌ای از آن شناسانده نشده است. کتاب دیگر او «التحفة اللطیفة فی انباء المسجد الحرام و الکعبة الشریفه» است. رساله‌ای نیز با عنوان «تحفة الناس بخبر رباط سیدنا عباس» دارد که نسخه آن بر جای مانده است. وی کتابی با عنوان «الجواهر الحسان فی مناقب السلطان سلیمان بن عثمان» دارد که آگاهی‌های فراوانی در باره شهر مکه در آن آمده و نسخه‌هایی از آن بر جای مانده است. درباره بخشی از این آگاهی‌ها بنگرید: التاریخ و المؤرخون بمکه (صص ۲۰۲ - ۲۰۴).

دانشگاه ام‌القری به چاپ رسیده است. کتاب دیگری با عنوان «نزهة ذوی الاحلام بأخبار الخطباء و الائمة و القضاة بالبلد الحرام» نوشته که تنها نام آن یاد شده اما نسخه‌ای شناسانده نشده است.

صلاح الدین محمد بن ابی‌السعود بن ظهیره قرشی (م ۹۴۰) کتابی با عنوان «الاجبار المستفادة فی من ولی مکه من آل قتاده» نوشته که تنها مواردی از آن بر جای مانده است. وی کتابی هم در تاریخ جدّه داشته که آن هم در دسترس نیست.

شمس الدین محمد بن عبد الرحمن ابن احمد بکری شافعی (م ۹۵۲) کتابی با عنوان «الدرة المکلفة فی فتح مکه المشرفة المبجلة» که مکرر به چاپ رسیده است.

شمس الدین محمد بن محمد بن عبد الرحمن اندلسی مکی (م ۹۵۴) از خاندانی اندلسی الاصل که بعداً در طرابلس ساکن شدند و آنگاه وی به سال ۸۷۷ به مکه آمد و مقیم شد. وی کتابی با عنوان «رسالة تتعلق بسدانة البيت الحرام و سبب ولايتهم لذلك» نگاشته که نسخه‌ای از آن در کتابخانه مکه‌المکرمه (ش ۱۱۳) درشش برگ هست.

کتابی با عنوان «الدرر الفرائد المنظمة فی الحاج و طریق مكة المعظمه» دارد. این کتاب یکی از منابع مهم تاریخ مکه است که نسخه‌هایی از آن برجای مانده است.

حسین بن محمد بن حسن دیاربکری (م ۹۸۲)؛ وی مؤلف کتاب مشهور «تاریخ الخميس» است. وی رساله‌ای با عنوان «رسالة فی مساحة الکعبة و المسجد الحرام» نوشته که نسخه‌ای از آن در کتابخانه حرم مکی برجای مانده است.

قطب الدین محمد بن علاء الدین احمد نهروانی مکی (م ۹۹۰). وی کتابی با عنوان «الاعلام بأعلام بلد الله الحرام» نوشته که مهمترین کتاب در باره تاریخ و رجال ساکن مکه در نیمه دوم قرن دهم هجری است. نسخه‌هایی از آن برجای مانده و وستنفلد به سال ۱۸۵۷ قطعاتی از آن را ضمن مجموعه‌ای چاپ کرده است.

رحمة الله بن عبدالله سندی مدنی مکی (م ۹۹۳)؛ وی رساله‌ای با عنوان «غایة التحقیق و نهایة التدقیق فی مسائل ابتلی بها اهل الحرمین الشریفین» داشته که فقط نام آن باقی مانده است. رساله‌ای با همین

کتاب دیگر او «حسن القرى فی اودية ام القرى» است که نام دیگرش «منبع الخیر و البركة فی اودية ام القرى مکه» می‌باشد. از این کتاب هم نسخه‌هایی برجای مانده است و در جمع حاوی آگاهیهای جغرافیایی مهمی درباره مکه است. کتاب دیگر او «القول المؤلف فی نسبة البيوت الخمسة الى الشرف» درباره چند خاندان معروف مکه شامل بیت فاسی، بیت طبری، بیت عبد القوی، بیت بخاری و بیت طباطبایی (الطباطبایی) است. او دو بیت نخست را یکی به امام حسن علیه السلام و دومی را به امام حسین علیه السلام می‌رساند و منکر نسبت سه بیت اخیر به سادات می‌شود. کتاب دیگر او «نیل المنی بذیل بلوغ القرى لتکملة اتحاف الوری» است. این مهمترین کتاب تألیفی جار الله بن فهد است. در اصل، کتاب اتحاف الوری از جد است. پدر، بلوغ القرى را در ذیل اتحاف نوشته و جارالله «نیل المنی» را به عنوان تکمیل کار پدر تألیف کرده است. وی حوادث را تا سال ۹۴۹ ادامه داده است. این اثر هم مشتمل بر اخبار اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی مکه در این دوره است.

زین الدین عبدالقادر بن محمد بن عبدالقادر الانصاری (۹۱۱ - ۹۷۷). وی

این دوره از تاریخ است. یکی از آثار وی درباره مکه کتاب «الاعلام بفضائل بیت الله الحرام» است که نسخه آن بر جای مانده است. رساله‌ای هم با عنوان «رسالة فی حق الحجر الاسود و الرکن الیمانی» دارد که نسخه آن باقی مانده است.

عبد القادر بن محمد بن یحیی طبری حسینی (۹۷۶ - ۱۰۳۳): وی کتابی با عنوان «الاساطین فی حج السلاطین» داشته است. رساله‌ای با عنوان «حفظ الحرم فی اوقاف اهل الحرم» و نیز رساله‌ای با عنوان «فوائد سلوک الوری بعوائد ام القری» نگاشته که تنها نام آنها باقی مانده است. کتابی هم با عنوان «درة الاصدف السنیه فی ذروة الاوصاف الحسنیه» در ستایش شریف حسن بن ابی نمی، امیر مکه داشته است. کتاب مهم او «نشأة السلافة بمنشآت الخلافة» است که یک دوره تاریخ اسلام است. وی در ابواب آخر، به بیان شرح حال امیران مکه از آغاز قتاده بن ادریس تا حسن بن ابی نمی (امیر وقت مکه) پرداخته است. گزارش تفصیلی این کتاب را بندر همزانی در کتاب «المنهج التاريخی لمؤرخی مکه فی القرن الحادی عشر» صص ۱۴۷-۱۷۶ به دست داده است.

نام به ملاعلی قاری نسبت داده شده است.

علی دده ابن الحاج مصطفی البسنوی معروف به شیخ التربة (م ۱۰۰۷). وی رساله‌ای با عنوان «تمکین المقام فی المسجد الحرام» نگاشته است. وی در سال ۱۰۰۱ از سوی سلطان مراد خان مأمور بازسازی مقام ابراهیم شده و این رساله را همان وقت نوشته است. گویا نسخه‌ای از آن شناخته نشده است. اما از رساله دیگر وی با عنوان «الرسالة المقامیه فی فضل المقام و البیت الحرام» در شرح مقام ابراهیم، نسخه‌ای بر جای مانده است.

عبد الکریم بن محب الدین نهروانی (۹۶۱ - ۱۰۱۴) کتابی مانند کتاب عموی خود که پیش از این با عنوان «الاعلام بأعلام بلد الله الحرام» یاد شده دارد با عنوان «اعلام الاعلام بأعلام بیت الله الحرام». این کتاب که حاوی آگاهیهای جالبی از تاریخ مکه و مسجد الحرام در دوره عثمانی است، در سال ۱۳۰۳ قمری در مصر به چاپ رسیده است.

ملا علی بن سلطان محمد هروی قاری (م ۱۰۱۴). وی از نویسندگان پرکار

عبدالملک بن جمال الدین الاسفراینی
 العصامی (م ۱۰۳۷)؛ وی جد عصامی
 معروف و صاحب کتاب «سمط النجوم
 العوالی» است. گزارش تفصیلی از این کتاب
 ومصادر و کیفیت تألیف و اهمیت آن را بندر
 همزانی در «المنهج التاريخی لمؤرخى مكة
 فى القرن الحادى عشر» صص ۳۶۱-۴۰۴
 آورده است. عصامی برای جدش کتابی با
 عنوان «تاریخ فى حوادث مكة» یاد کرده و
 قطعاتی از آن نقل کرده است.

خالد بن احمد بن محمد جعفرى مکی
 (م ۱۰۴۴) دو رساله دارد؛ یکی با عنوان
 «جزء لطيف فى دخول الرسول صلى الله
 عليه و اله الى الكعبة مرارا» و دیگری با
 عنوان «رسالة تتعلق ببناء الكعبة» که فقط
 نام آنها باقی مانده است.

احمد بن ابراهيم بن علان صديقى
 مکی نقشبندی (م ۱۰۳۳)؛ وی از مؤلفان
 پرکار است و چندین رساله در موضوع تاریخ
 مکه و حجاز دارد که عبارتند از «أسنى
 المواهب و الفتوح بعمارة المقام الابراهيمى
 و باب الكعبة و سقفها و السطوح» و «اعلام
 سائر الأنام بقصة السيل الذى سقط منه
 بيت الله الحرام» و «إنباء المؤيد الجليل مراد

بناء بيت الوهاب الجواد» (در باره آن نک:
 المنهج التاريخی لمؤرخى مكة فى القرن
 الحادى عشر، صص ۱۱۵ - ۱۴۶). این
 رساله آخری درباره بازسازی کعبه پس از
 سیل ۱۰۳۹ است که به تفصیل گزارش آن
 را به دست داده است. رساله مزبور در سال
 ۱۴۰۶ به چاپ رسیده است. رساله‌های
 دیگر: ایضاح تلخیص بدقیق المعانی فى
 بیان منع هدم الجدار الیمانی؛ البیان و
 الاعلام فى توجيه عمارة الساقط من البيت
 سلطان الاسلام؛ تنبيه ذوى النهى و الحجر
 على فضائل اعمال الحجر / یا / درر القلائد
 فى ما يتعلق بزعم و سقایة العباس من
 الفوائد؛ رساله فى منع وضع الستائر لوجه
 الكعبة كلها بقدر سمکها؛ العلم المفرد فى
 فضل الحجر الاسود؛ فتح القدير فى
 الاعمال التى يحتاج اليها من حصل له
 بالملك على البيت و ولاية التعمير؛ فتح
 الکریم الفتاح فى حکم ما سُدَّ به البيت من
 حصرو أعواد و الواح؛ قرّة العين من حديث
 استتمتوا من هذا البيت فقد هدم مرتين؛
 القول الحق و النقل الصريح بجواز ان
 يدرس فى جوف الكعبة الحديث الصحيح؛
 مؤلف فى باب الكعبة؛ نشر أولیة التشريف
 باعلام و التصريف بمن له ولاية عمارة ما
 سقط من البيت الشريف؛ النفحات الاریجة

ریاض، مکتبه فهد الوطنیه، صص ۲۷ - ۶۲ آورده است.) خلاصه این رساله، توسط خود او نوشته شده با عنوان «اتحاف الکرام بفضائل الکعبة الغراء و البلد الحرام» که از آن هم نسخه‌ای بر جای مانده است.

علی بن عبدالقادر بن محمد طبری مکی (م ۱۰۷۰)؛ نام کتاب مهم وی در تاریخ مکه «الأرج المسکی فی التاریخ المکی» است که بخش قابل توجه آن آگاهی‌هایی است که از عصر خود به دست داده است. این کتاب در سال ۱۴۱۸ با تحقیق سعید عبدالفتاح توسط المکتبه التجاریه در مکه چاپ شده است. (در باره این کتاب نک: المنهج التاریخی لمؤرخی مکه فی القرن الحادی عشر، صص ۶۳-۹۰) وی رساله‌های دیگری نیز درباره مسجد الحرام دارد که عبارتند از: الاقوال المعلمة فی وقوع الکعبة المعظمة؛ تحفة الکرام بأخبار عمارة السقف و الباب من البيت الحرام؛ الجواهر المنظمة بفضیلة الکعبة المعظمة؛ رسالة ذیل بها کتاب الاقوال المعلمة فی وقوع الکعبة المعظمة؛ شنّ الغارة الی مانع نصب الستارة (در رد کسانی که معتقد بودند در وقت بازسازی کعبه نباید پرده آویزان کرد).

فی متعلقات بیت ام‌المؤمنین خدیجة؛ النهج الاکمل فی حدیث ماء زمزم». از بسیاری از این رساله‌ها تنها نامی بر جای مانده، چنان که نسخ برخی از آنها نیز در دسترس است.

خلیفة بن ابی الفرج بن محمد زمزمی مکی (م ۱۰۶۰)؛ از وی رساله‌ای با عنوان «الدرر المنیفة فی تاریخ بناء الکعبة المشرفة» یاد شده است. رساله‌ای هم با عنوان «نشر الآس فی فضائل زمزم و سقایة العباس» نگاشته که نسخه آن بر جای مانده و گزارش تفصیلی آن در کتاب «المنهج التاریخی لمؤرخی مکه فی القرن الحادی عشر» صص ۱۷۷ - ۱۹۶ آمده است.

احمد بن محمد اسدی مکی شافعی (۱۰۳۵ - ۱۰۶۶) دو اثر در تاریخ کعبه و مسجد الحرام دارد. یکی «اخبار الکرام بأخبار المسجد الحرام» که با تکیه بر مصادر کهن، تاریخ مسجد و برخی مساجد دیگر را با دقت و تفصیل تمام نوشته است. این کتاب در سال ۱۳۹۶ قمری در هند چاپ شده است. (گزارش تفصیلی از این کتاب را بندر همزانی در کتاب المنهج التاریخی لمؤرخی مکه فی القرن الحادی عشر،

مشهور این دوره است. کتاب مشهور وی «سمط النجوم العوالی فی انباء الاوائل والتوالی» است که بحث خاتمه آن (که مفصل نیز هست) در تاریخ مکه و اشراف مکه است. رساله‌ای با عنوان «منظومة فی الاماکن التي يستجاب فیها الدعاء بمكة و حوالیها» نوشته است. ادیس بن احمد بن ادیس مکی (م ۱۱۲۶) رساله‌ای با عنوان «الاصابة فی محلات الاجابة» در شرح منظومه بالا دارد.

حسن بن علی بن یحیی عجمی مکی (۱۰۴۹ - ۱۱۱۳)؛ وی رساله‌های تاریخی چندی دارد که یکی از آنها با عنوان «اتحاف الخلّ الوفی بمعرفة مکان غسل النبی ﷺ بعد وفاته و غاسله» است. وی کتابی با عنوان «تاریخ مکه و المدينة و بیت المقدس» دارد که نسخه‌هایی از آن برجای مانده است. رساله‌ای هم با عنوان «الفتح الغیبی فیما يتعلق بمنصب آل الشیبی» دارد که نسخه آن بر جای مانده است. گزارش تفصیلی کتاب «تاریخ مکه و المدينة و بیت المقدس» و هم «الفتح الغیبی» او را بندر همزانی در کتاب «المنهج التاریخی لمؤرخی مکه فی القرن الحادی عشر» صص ۹۱-۱۱۴ آورده است.

ابراهیم بن محمد بن عیسی میمونی (م ۱۰۷۹) کتابی با عنوان «تهنئة اهل الاسلام بتجدید بیت الله الحرام» نوشته که مکتبه جمال الدین نزار مصطفی الباز آن را به سال ۱۴۱۸ چاپ کرده است. این کتاب مسأله بازسازی کعبه و مسائل مربوط به آن را از لحاظ تاریخی و فقهی به تفصیل مورد بحث قرار داده است.

ابراهیم بن یوسف مهتاری رومی مکی (م ۱۰۷۱)؛ از وی قصیده‌ای با عنوان «درّ النظم فی وقوع اركان البيت المعظم» یاد شده است.

محمد بن ابی بکر بن حضرمی (۱۰۳۰-۱۰۹۳)؛ وی کتابی با عنوان «تاریخ ولاة مکه» نوشته که اثری از آن یافت نشد.

ابراهیم بن حسین بن احمد حنفی مکی (م ۱۰۹۹) «ازوی آثاری در باره مکه و احکام حج یاد شده است؛ از جمله: بلوغ الارب فی بیان ارض حجاز و جزيرة العرب؛ رساله فی جمرة العقبة؛ رساله فی حکم البناء فی منی.

عبدالملک بن حسین بن عبدالملک عصامی مکی (م ۱۱۱۱)؛ وی از مورخان

الحسنیه» دارد. این کتاب که نسخه‌ای از آن در ۶۰۰ برگ مانده، در تاریخ دولت حسنی اشراف مکه است که نسخه‌ای از آن در جامعه الحکمه بغداد (ش ۱۳۸) موجود است.

محمد بن علی بن فضل طبری (م ۱۱۷۳)؛ کتابی با عنوان «اتحاف فضلاء الزمن بتاریخ ولایة بنی الحسن» دارد که والیان مکه را تا سال ۱۱۴۰ نوشته است. عبدالرحمن بن ابی بکر بن محمد فتنی (م ۱۲۱۵) کتابی با عنوان «تاریخ جستنیه» (کذا) درباره امرای مکه داشته که گویا نسخه‌ای از آن شناخته نشده است.

عبدالله بن عبدالشکور بن محمد هندی (م ۱۲۵۷)؛ کتابی با نام «تاریخ اشراف و امراء مکه المکرمة» دارد که نسخه‌هایی از آن برجای مانده است.

محمد رحمة الله هندی موسی (م ۱۲۶۶) کتابی با عنوان «زبدة التواریخ» نگاشته است که به طور اجمال در چهار بخش و یک خاتمه، تاریخ مکه و کعبه و مسجد الحرام را نوشته است.*

علی بن احمد بن محمد حسینی معروف به ابن معصوم (م ۱۱۱۹) از عالمان شیعه معروف و ادیب برجسته‌ای است. دو بخش نخست کتاب او «سلافة العصر فی محاسن اعیان اهل العصر» درباره عالمان مکه و مدینه و بقیة بخشها و درباره شخصیت‌های شهرهای دیگر است. این کتاب در شناخت فرهنگ این دوره از جهات فراوانی منحصر به فرد است. گزارش تفصیلی آن در کتاب «المنهج التاریخی لمؤرخی مکه فی القرن الحادی عشر» صص ۴۳۱ - ۴۴۶ آمده است.

علی بن تاج الدین بن تقی الدین سنجاری (م ۱۱۲۵)؛ وی کتابی با نام «مناخ الحرم باخبار مکه و الحرم» دارد که حوادث مکه را تا سال ۱۱۲۴ نوشته است. نسخه‌هایی از این کتاب برجای مانده است.

رضی الدین بن محمد بن حیدر موسی عاملی مکی (م ۱۱۶۳)؛ وی از علمای شیعه مقیم مکه است. کتابی با عنوان «تنضید العقود السنیة بتمهید الذروة

* - در تاریخ نهم ذی الحجه ۱۴۱۸، صبح، ساعت هشت و نیم، در صحرای عرفات پایان یافت.